

Tanulmányok

CSIZMADIA ANDOR

A PARLAMENTARIZMUS KEZDETEI MAGYARHONBAN*

A polgári átalakulás kérdései
az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlésen¹

1848/49. változást jelez a magyar társadalom és jog történetében. 1848 előtt a feudális kor csak a nemesség jogait biztosította, és kirekesztette – mint mondták – az alkotmány sáncaiból a nyomorult adófizető népet (a misera plebs contribuens-t). Ez azt jelentette, hogy az ország lakosságának mintegy 5%-át kitevő nemesség, illetve annak felnőtt férfi képviselői vettek részt – legalább közvetve – a törvényhozásban, vettek részt személyesen a végrehajtó hatalmat gyakorló vármegyei közgyűléseken s ugyancsak közvetve a bírászkodásban. A jobbágyok a földesurak úriszékének hatalma alatt sínylődtek, amelytől csak kivételesen lehetett fellebbezéssel fordulni a vármegyei törvényszékhez. Más volt ugyan a helyzet a szabad királyi városokban. Itt azonban – talán még kisebb arányban, mint a vármegyében – egy szűk körű – többnyire patricius polgárság tartotta kezében a hatalmat, melyből még a szélesebb körű polgárság, az ún. céhpolgárság csak kis mértékben részesedett. A céhpolgárság képviselője, a választott község (electa communitas) élén álló tribunus plebis mindinkább kiszorult a hatalmat képviselő kistanácsból (a senatusból), vagy legalábbis élénken érezhető volt a kiszorítási tendencia.²

A feudális rend keservei azonban már a XVIII. század végétől visszhangra találtak a haladók körében. Elsőnek e század végén a magyar jakobinusok emelték fel intő szavakat a kizsákmányoltak polgári és politikai jogai érdekében. Köztük Hajnóczy József volt a legfigyelemreméltóbb, aki – bár egy időben szerémi alispán – nem nemes létére saját bőrén érezte a feudális igazságtalanságot, és az 1790/91. évi országgyűlés idején több anonim munkájában kérte a nem nemeseknek az országgyűlési jogokban részesítését. Ő veti fel először a népképviseleti országgyűlés megvalósításának gondolatát. Szerinte „a nemzet törvényhozó testülete” azokból az egyénekből állana, akik földbirtokkal rendelkeznek, ezt azonban mindenki szabadon szerezhet.³

A polgári átalakulás kivívása ettől kezdve a magyar politikai irodalom állandó követelése, ami a XIX. század negyvenes éveiben kulminál, elsősorban a liberális és haladó Kossuth Lajos agitációja folytán. Kossuthon kívül e kérdésben élen járt a harcban a liberális ellenzék legnagyobb műveltségű köre: a centralisták (politikai ellenfeleik elnevezése szerint doktrinerek), akik legrészletesebben fejtik ki a polgári állam formai követelményeit s ennek megteremtésére vállalnak közülük egyesek, mint Szalay László, városi

*Csizmadia professzor munkájának posztumusz közlésével is tanítványi tisztelettel adózunk a múlt esztendőben elhunyt szerző emlékének.

követséget az országgyűlésen, hogy szavukat a polgárság nevében hallassák, melyhez tartozónak magukat tekintik.⁴

A centralista csoport egy másik tagja, Eötvös József báró a népképviseléről írt cikkében egyenesen arról ír, hogy a politikai újjászületés első pillanatának azt fogják tekinteni, amelyben a városok először élnek a szavazati joggal a törvényhozásban, bár a városok az egész nem nemes népességet nem képviselhetik. Ekkor a népképviselő első lépésének a városok országgyűlési képviseletét tekintették. Ez azonban csakhamar meghaladott álláspontnak számított, mert az utolsó reformországgyűlés – az 1847/48. évi – hajnalán, a haladók már nemcsak a városoknak, hanem az egész népnek kívántak szavazati jogot adni.

A népképviselő megadása egyik kulcskérdés volt az országgyűlésen is, de az 1848-as átalakulást vezető liberális nemesség gondoskodott arról, hogy polgári formák között is kezében maradjon a hatalom. Ezért már a népképviselői választójogról szóló törvény első szakasza meghagyta a politikai jogok élvezetében mindazokat, akik a feudalizmus idején már ezt gyakorolhatták. Ez annyit jelentett, hogy falun – mint mondani szokták – a „bunkokrácia és a választási korteskedések képviselőinek”, a bocskoros nemességnek, a városokban pedig a polgárjoggal rendelkezőknek továbbra is megmaradt a választójoguk. Ezenkívül a népképviselői törvény magas cenzust állapított meg, amely nem volt egyenlő – városokban magasabb volt – de falun az egynegyed telket (kb. 6 hold) elérte.⁵ A magas cenzus és a nemesi előjog fenntartása ellen az országgyűlés idején ugyan elítélően nyilatkoztak a pesti forradalmat előrelendítő márciusi ifjak és a pesti radikálisok vezette népgyűlések is, ez azonban nem változtatott a nemesség makacs kitarásán. Noha az egyik radikális (Madarász László, a későbbi rendőrminiszter) azt javasolta, hogy legyen „minden magyar *választó*, ki az ország védelmére összeiratik és szolgálattal tartozik”, a törvény csak további korlátokkal rögzítette a negyvennyolcas választójogot:

Az aktív választójogot a törvény annak a férfinak biztosította, aki

a) Magyarországon született vagy honosították;

b) 20. életévét betöltötte;

c) nincs atyai, gyámi vagy gazdai hatalom alatt;

d) hűtlenség, csempészás, rablás, gyilkolás és gyujtogatás miatt fenyíték alatt nem áll; végül

e) törvényesen bevett valláshoz tartozik. (Ezek voltak akkor a latin, görög, és örmény szertartású római katolikus, az ág. h. evangélikus, a református, az unitárius és a görög keleti (ortodox) vallások.)

A magyar választójogi törvénynek az aktív választójogot megállapító rendelkezései – az akkori viszonyokat tekintve – nagy lépést jelentettek előre. Ezért állapítja meg a radikális *Márczius Tizenötödike* nevű hírlap, hogy a törvény „szabadelvűségénél fogva minden más európai országbeli törvényeket jóval meghalad”.⁶

Valóban, ha akár az 1830. augusztus 4-i francia chartát, vagy az 1848. november 4-i alkotmányt nézzük, akár az 1832. évi angol Parliament Actot, sőt még a polgári alkotmányoknak példát mutató belga alkotmányt sem kivéve, amelyek 25 éves korhatárhoz (a franciák 21 évhez) és más szigorúbb feltételekhez kötötték – csak 1848. novembertől – a választójogot – a magyar választójogi rendszer haladó volt. Az osztrák birodalomra érvényes és 1848. április 25-én kiadott ideiglenes választójogi rendelet jóval reakciósabb, mert közvetett választójoggal operál. Minden községből (városból 250 lakos) (Wahl-Distrikt) választ egy elektort (Wahlmann). Ha a község (város) nagyobb, minden további

500 lakos választ egy újabb elektort. A választókra feltételként a 24. év betöltését, a polgári jogok szabad élvezetét és a választókerületben legalább hat havi helyben lakást írtak elő; negatív feltételként kikötötte a rendelet, hogy munkások, szolgák és olyanok, akik nyilvános gondozásban részesülnek, nem választhatók. Még szigorúbb feltételeket írtak elő a képviselőkre. Csak az 1848. május 15-i újabb forradalmi hullám után kibocsátott jogszabály (1848. május 30-i, Ministerialerlaß) terjeszti ki átmenetileg a szolgákon kívül minden 24. évét betöltött férfira a választójogot.⁷

A haladó magyarországi rendszer azonban cenzusokat is tartalmazott. Az aktív választójog megszerzéséhez szükséges volt még, hogy a választóknak a már említett feltételek mellett

a) szabad királyi városokban vagy rendezett tanáccsal ellátott községekben 300 frt. értékű háza, földje legyen, más községekben 1/4 úrbéri telke vagy ezzel egyenértékű birtoka;

b) mint kézműves, kereskedő, gyáros állandó lakóhelye, saját műhelye, üzlete vagy gyára legyen, s ha kézműves, legalább egy állandó segéddel dolgozzék vagy

c) legalább saját földből vagy tőkéből eredő 199 forint évenkénti állandó és biztos jövedelmet kimutatni képes legyen.

Jövedelemre való tekintet nélkül megkapták a választójogot a tudósok, sebészek, ügyvédek, mérnökök, akadémiai művészek, tanárok, a Magyar Tudós Társaság tagjai, gyógyszerészek, lelkészek, segédlelkészek, községi jegyzők és tanítók. Az erdélyi törvény azonban a honorációkat kirekesztette a falvakban, hacsak egyéb feltételeknek meg nem feleltek.

Magyarországon a passzív választójogot (választhatóságot) a törvény az aktív választójog már felsorolt feltételein kívül a 24. életév betöltéséhez és a magyarul tudáshoz kötötte azzal az indokkal, hogy a törvényhozási nyelv egyedül a magyar.

Pozitív rendelkezése volt a törvénynek a választókerületek egységes kijelölése. Általános szabály az volt, hogy 30 000 lakosra jutott egy-egy mandátum. Az 1848. évi törvény szerint 377 kerület volt az országban, ehhez járult még a 68 erdélyi kerület.

Az 1848. évi márciusi törvények létrejöttére döntő volt a március 15-i pesti forradalom, mely egyik csúcsa volt a Párizsban kezdődött és Európán végigseprő forradalmi hullámnak. Ez az átalakulás alig két héten belül a törvények egész sorát hívta életre. Ezeket a törvényeket általában két csoportba oszthatjuk. Az *első csoportba* azok tartoztak, amelyek a Habsburg-birodalom keretében bár, de viszonylagos önállóságot biztosítottak Magyarországnak. Ennek egyik megnyilvánulása volt a független felelős magyar minisztérium létrehozása. Ide tartozott a népképviselői országgyűlés már eddig tárgyalt megerősítése is (1848:5. sz. törvény), s ezzel kapcsolatban a kéttáblás országgyűlés életre hívása Pesten (1848:4. tc.). Az 1848. évi 7. törvény s ezzel szinte egyidőben az 1848. évi erdélyi 1. sz. törvény egybehangzóan kimondták Erdély unióját az anyaországgal, megtörtént az 1848. évi 16. és 23. törvénycikkkel a helyi szervek, a vármegyék és a városok polgári alapokra helyezése is. Néhány törvény (1848: 18., 19., 20. tc.) gondoskodott egyes szabadságjogok, a sajtószabadság, a tanszabadság és a vallásszabadság rögzítéséről. Mindezek előremutató törvények voltak, bár nem nélkülözték a szabadságjogok polgári korlátait, így a sajtószabadságnál a kauciót, a tanszabadságnál a könnyítéseknek csak az egyetemi oktatásra korlátozását és a vallásszabadságnál csupán a *bevett vallások*

egyenlőségét, amelybe sem a zsidók vallásszabadsága, sem a lelkiismereti szabadság nem fért bele.

Az 1848. évi törvények *másik csoportját* a gazdasági vonatkozásúak alkották, amelyek a feudális gazdasági rend lebontását és a tőkés gazdaság intézményeinek kiépítését szolgálták. Ide tartozott a közteherviselést kimondó 8. törvény, az úrbéri szolgáltatások megszüntetéséről szóló 9. törvény, a legelő „elkülönözéséről” és a faizásról (lignatio) szóló 10. törvény, a földesúri hatóságok által intézett ügyekről, s ebben az úriszék eltörléséről szóló 11. törvény, a papi tized megszüntetéséről szóló 13. törvény, az ősiség (aviticitas) eltörléséről szóló 15. törvény, melyek lebontották a feudális rend jogintézményeit.⁸

Mindezek a törvények a forradalmi lendületű országgyűlés által hozott márciusi átalakulás keretébe tartoztak. Mikor végre – nem kis bizonytalankodás után – V. Ferdinánd április 11-én szentesítette a márciusban hozott törvényeket⁹, az újonnan megalakult kormány hozzákezdhetett a törvények végrehajtásához.

A kormány megalakulásán és munkájának megkezdésén kívül talán legáltalánosabb hatáshoz jutott a törvények között a népképviselő, amelynek előkészített végrehajtása igénybe vette az egész április hónapot, míg a választások május és június hónapokban zajlottak le. A választási törvény – mint láttuk – az alkotmány sáncaiból eddig kívülrekedt néposztályoknak adott lehetőséget az ország ügyeinek irányítására. Ha a választójogban nem is részesültek még a nők, a segéddel nem dolgozó iparosok, a negyed teleknél kisebb birtokkal rendelkező parasztok, a zsellérek, a napszámosok, a mezőgazdasági cselédek, az atyai hatalom alatt állók és más függő helyzetben levők jelentős csoportjai, végül a nem bevett felekezettekhez tartozók, azzal, hogy a törvény biztosította a választójogot az iparosok jelentős részének, a volt telkes jobbágyoknak és a vagyontalan nem nemes értelmiségieknek, a feudális rendi képviselőkkel szemben megvetette a népképviselői választási rendszer alapjait.

Sokkal óvatosabban követte a magyarországi kezdeményezést az erdélyi választásokat szabályozó 1848. évi 2. (erdélyi) törvény, amely a nemzetiségi kérdés helytelen kezelése következtében a magyar nemesi hegemonia fenntartása érdekében kizárta a választójogból a vagyontalan, nem nemes értelmiségieket, s megszorította a volt jobbágyok választójogban részesítését.

A baloldal – aminek nem volt önálló, szervezett pártja – csupán arra törekedett, hogy a reformkorszak harcaiból a néptömegek előtt ismert képviselőit mandátumhoz juttassa vagy felkutasson helyileg népszerű, baloldali gondolkodású, bár országosan eddig ismeretlen jelöltek. A szervezethez azonban annyira hiányzott, hogy a helyi jelöltek minden központi támogatás nélkül küzdöttek, s még olyan országszerte népszerű jelöltet is, mint amilyen Petőfi, a költő volt, csak néhány újságcikkkel támogattak, amelyekből bizonyára kevés jutott el a választókhoz; a választási módszerekben járatlan költőt közönyös nemtörődomséggel hagyták elvérezni a „kaputosok” által megszállt kiskunsági apparátus fiondortai között.¹⁰ Így azután – ha voltak is a népnek helyi jelöltjei, azok elszigetelten, egymásról mit sem tudva harcoltak s a liberális nemességnek (városokban a liberális polgárságnak) jól szervezett választási apparátusával kellett megmérkőzniük.

Ha a választási eredményekben az egyes képviselők foglalkozását és ezen keresztül osztályhelyzetét vizsgáljuk, legott szembetűnik, hogy az országgyűlési képviselők túlnyomó többsége a reformkorszak vezető osztálya a megyei birtokos nemesség közül

került ki. Az összes képviselő mintegy 74%-a birtokos nemes volt, ebből 16 grófi, 10 bárói címmel, s ha birtokaik nagysága jelentős különbséget is mutatott, érdekeik lényegében azonosak voltak. E birtokos nemesek jelentékeny része, az összes képviselő mintegy 30%-a egyben megyei tisztviselő is volt, ezzel is dokumentálva, hogy a magyar államiság védőbástyája, a mindenható vármegye továbbra is részt kér a hatalomból. Sőt a vármegyei birtokos nemesség a felelős minisztérium megteremtése óta állami hivatalokat is vállalt. Erre utal az a kb. 12%, ami az állami tisztviselők részesedését jelentette az összes képviselői helyekből. A birtokos nemesség mellett a városi polgárság foglalta le a képviselői helyek jelentős részét, összesen mintegy 14%-át. Ezeknek majdnem fele városi tisztviselő, több mint fele önálló ügyvéd, néhány orvos, egyéb értelmiségi főfoglalkozású köztük több pap, önálló iparos, kereskedő mindössze 1%.¹¹

Az új országgyűlési képviselet a májusi–júniusi választások után 1848. július elején ült össze, és feladatának tekintette mindannak a változásnak megvalósítását, amelyet a márciusi napok forradalma és a nyomába szegődő törvényhozás elindított. Valóban nem volt hiány a lelkesedésben, nem volt hiány a népképviselők terveiben sem, amelyeket a nyáron összeült országgyűlés elé terjesztettek. A megvalósulásnak azonban útját állták a szeptemberi napok, amikor a Habsburg-hatalom parancsára Jellasics József horvát bán átkelt a Dráván és megindította seregét a mind nagyobb függetlenségre törekvő polgári magyar állam ellen. Jellasics csatát veszített seregét ugyan a fiatal magyar honvédség megállította Pákozdnál, s a hadvezéri dicsőségre vágyó bán sikertelensége alkalmat adott Petőfinek az ismert sorok megírására

*Fut Bécs felé Jellasics a gyáva,
Seregének seregünk nyomába.*

Ha a bán csapatai e napokban valóban le is szerepeltek, a magyar sereg nem jutott Schwechaton túl, s a bécsi forradalom leverése után a császári hadvezérrel, Windischgrätz herceg csapatai megindultak a nyugati határokon át Pest felé. Nincs terünk arra, hogy a szabadságharc dicsőséges és szomorú fegyvertényeit elősoroljuk. Csak arra kívánunk rámutatni, hogy 1849 újévig a pesti országgyűlés egész sereg törvényt hozott tető alá, melyeknek azonban legtöbbje nem a polgári átalakulás továbbépítését szolgálhatták, hanem a szabadságharcban való helytállást. Így jött létre 1848 októberében Kossuth vezetésével a szabadságharc új kormányzati szervezete, a Honvédelmi Bizottmány,¹² így született meg az első polgári költségvetés, ugyancsak Kossuth pénzügyminisztersége alatt,¹³ így épültek ki a forradalmi intézmények: a pesti, budai majd az ország különböző részein életre hívott közbátorsági választmányok, a helyi igazgatás aktivizálására, a katonai szervezés segítségét szolgáló kormánybiztosi intézmény, s már 1849. év elején a nemzetgyűlés debreceni szakasza alatt az egész országot behálózó vészbíróságok.¹⁴ Míg azonban a szabadságharc állami szervezete kiépült, a magyar kormányférfiak az ország jelentős hányadát alkotó nemzetiségek megnyugtatásával is törődtek. Ezt a célt szolgálták volna a nemzeti-ségi törvények, amelyek elsősorban a románok jogos igényeinek kielégítésén voltak hivatottak munkálkodni.¹⁵ Mindez a szabadságharc mostoha körülményei között csak terv maradt, kivéve egyet, az ún. nemzeti-ségi törvényt, amely a védekezés végső akkordjai között a szegedi nemzetgyűlés napjaiban, 1849 júliusában született, s amely „a magyar birodalom területén lakó minden népiségnek nemzeti szabad kifejlődését biztosítja”. A hivatalos nyelv ugyan a magyar maradt, de a községekben érvényesülhetett a nemzeti-ségi nyelv, a törvényhatóságokban a többségi nyelvet is hivatalos nyelvnek kellett tekin-

teni; ugyanez az elv érvényesülhetett az esküdtszéki eljárásban is. Az egyházakban szabadon használhatták a nemzetiségi nyelvet, s ez érvényesült az elemi oktatásban, az anyakönyvek vitelében is. Külön kívánta a kormány a románok és a szerbek sérelmeit orvosolni, és ezért messzemenő engedményeket tett a görög ortodox egyház számára is. Noha a nemzetiségi törvény végrehajtására a világosi fegyverletétel miatt nem kerülhetett sor, a törvény a maga idejében jelentős lépés volt a megértés felé. Ennek létrehozásában nem kis szerepe volt az Erdélyben tevékenykedő és nemzetiségi elfogultsággal igazán nem vádolható Bem József lengyel tábornoknak. A nemzetiségi törvény haladó törvény volt, csakúgy, mint a felekezeti egyenjogúság felé mutató másik szegedi törvény a zsidókról.¹⁶

Nagyon hiányos volna az 1848/49. évek országgyűléseinek tárgyalása, ha nem emlékeznénk meg arról a törekvésről, amely már 1848 őszén az országgyűlés egyik legfontosabb programja volt: az úrbéri kármentesítés. Ez a kérdés sokszor felmerül a szabadságharc alatt tartott országgyűlések folyamán, de végül nem a szabadságharc országgyűlése, hanem a Habsburg abszolutizmus egyik pátense valósította meg, igaz, nagyon szerény keretek között. Másik – nemkülönben fontos kérdés volt a parasztság gazdasági problémáinak megoldása. Míg ugyanis a jobbágyok tulajdonul kapták az eddig birtokolt úrbéres földjeiket, (624 134 telkes jobbágy család), a többségben levő zsellérek (913 962 család) csak a hűbéri jellegű szolgáltatásoktól mentesültek, de földhöz nem jutottak. A szolgacsaládoknak pedig gazdaságilag nem adott segítséget a 48-as törvényhozás, s egyáltalán nem elégítette ki földigényeiket.

A parasztság gazdasági problémáinak félmegoldása azok vidéki mozgalmait eredményezte. Az országgyűlés, elsősorban Deák Ferenc az igazságügy-miniszter különböző módokon akart segíteni a parasztságon. Deák javaslatot terjesztett elő, amelyben a hűbériség teljes felszámolását akarta a házas zsellérek részére, ki akarta terjeszteni a haladó úrbéri vonatkozású rendelkezéseket a jobbágykézre került irtványokra, maradványföldekre és egyéb, szerződéssel bérbe adott jobbágyföldekre, -rétekre, ha a tulajdonos nem tudja bizonyítani, hogy majorsági földekből valók.¹⁷ Mindezek azonban a szabadságharc alatt nem valósultak meg, s szeptember 15-én csupán a szőlődézszmát fizetőkön segítettek.

Anélkül, hogy a szabadságharc gazdag jogszabályalkotására tovább is kitekinthetnénk, utalnunk kell az 1849. április 14-én Debrecenben kiadott Függetlenségi Nyilatkozatra, melyben a nemzetgyűlés az ország függetlenségét, a Habsburg-ház detronizálását kimondta,¹⁸ és rendezte az ország kormányzatát. Kossuth Lajost kormányzó elnökké választották, aki ettől kezdve az államfői tisztet viselte.

Mindez nem változtat azon, hogy a cári seregek 1849 augusztusában a magyar szabadságharcot levertek, s így a polgári köztársaság torzó maradt.

Jegyzetek

- 1 Csizmadia Andor referátuma a Lengyel–Magyar Történeztudományi Bizottság tudományos ülésén 1984. november 2-án.
- 2 A városi szervezetről l. *Csizmadia Andor*: A magyar városi jog. Reformtörekvések a városi közigazgatásban. Kolozsvár, 1940. – Uő: A tribunus plebis városi jogunkban. A Janus Pannonius Egyetem 1985. évi Dolgozataiban.
- 3 Hajnóczyról l. *Bónis György*: Hajnóczy József. Bp. 1954. Hajnóczy József közjogi-politikai munkái. Sajtó alá rendezte: *Csizmadia Andor*. Bp. 1958.

- 4 A centralistákról I. *Sötér István*: Eötvös József. Bp. 1953.; *Szalay László*: Országgyűlési beszédek a szabad királyi városok ügyében. Publicistai dolgozatok. Pest, 1847. I. 175–185.
- 5 *Csizmadia Andor*: Magyar választási rendszer 1848–1849-ben, 1963. 58.
- 6 Márczius Tizenötödike. 1848. április 2. sz.
- 7 Az osztrák választójogról I. *Götz, H.*: Die Entwicklung des parlamentarischen Wahlrechtes im alten Österreich. Innsbruck, 1949. Kézirat. – Az osztrák választójog részletes elemzése (a történelmi fejlődés érintésével): *Boyer, L.*: Wahlrecht in Österreich. Wien, 1961. I. k. – Összefoglaló monográfia az európai választójogról: *Braunias, K.*: Das parlamentarische Wahlrecht. Berlin und Leipzig, 1932. 1–2. k.
- 8 Az országgyűlés törvényeiről I. *Barta István*: Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847–48. Bp. 1951.
- 9 A törvények szentesítésének huzavonájáról I. *Károlyi Árpád*: Az 1848-diki pozsonyi törvénycikkek az udvar előtt. Bp. 1936.
- 10 Petőfi választási harcairól I. *Urbán Aladár*: A nagy év sodrában. Bp. 1981. 273.
- 11 A választási eredményekről I. *Csizmadia Andor*: Magyar választási rendszer. ih. 152.
- 12 A Honvédelmi Bizottmányról I. *Ember Győző*: Kossuth a Honvédelmi Bizottmány élén. In: Kossuth Emlékkönyv. Bp. 1952. I. 175.
- 13 Kossuth Lajos az első magyar felelős minisztériumban, 1848 április–szeptember. Szerk. *Sinkovics István*. Bp. 1957.; Kossuth Lajos Összes munkái. II. k.; *Sinkovics István*: Kossuth az önálló pénzügyek megteremtője. In: Kossuth Emlékkönyv. I. 87–174.
- 14 A véstörvénysszékek működését ismerteti *Sarlós Béla*: Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc büntetőjoga. Bp. 1959.
- 15 Az erdélyi unió érdekében készült törvénytervezeteket közli *Beér János – Csizmadia Andor*: Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés. Bp. 1954. 576–591. Az unió – létrejöttéről I. *Márki Sándor*: Az erdélyi unióbizottság. Budapesti Szemle, 1898.
- 16 A nemzetiségi törvény értékeléséről I. *Gerőné Fazekas Erzsébet*: Az 1849-es és 1868-as nemzetiségi törvény összehasonlítása a történelem haladó erőinek szempontjából. Századok, 1948. 283–312.; *Imreh István*: Balčescu és Kossuth. In: Irodalmi Almanach. III. Kolozsvár, 1952.; *Arató Endre*: Az 1849. évi júliusi nemzetiségi törvény és helye Európában. Kortárs, 1975.; I. *Tóth Zoltán*: A Szemere-kormány nemzetiségi politikája. Az MTA II. Osztályának osztályközleményei. II. Bp. 1952.
- 18 *Révész Imre*: Kossuth és a Függetlenségi Nyilatkozat. In: Kossuth Emlékkönyv. I. 409–453.; *Varga Zoltán*: A trónfosztás. In: A szabadságharc fővárosa. Debrecen, 1948. 385–504.